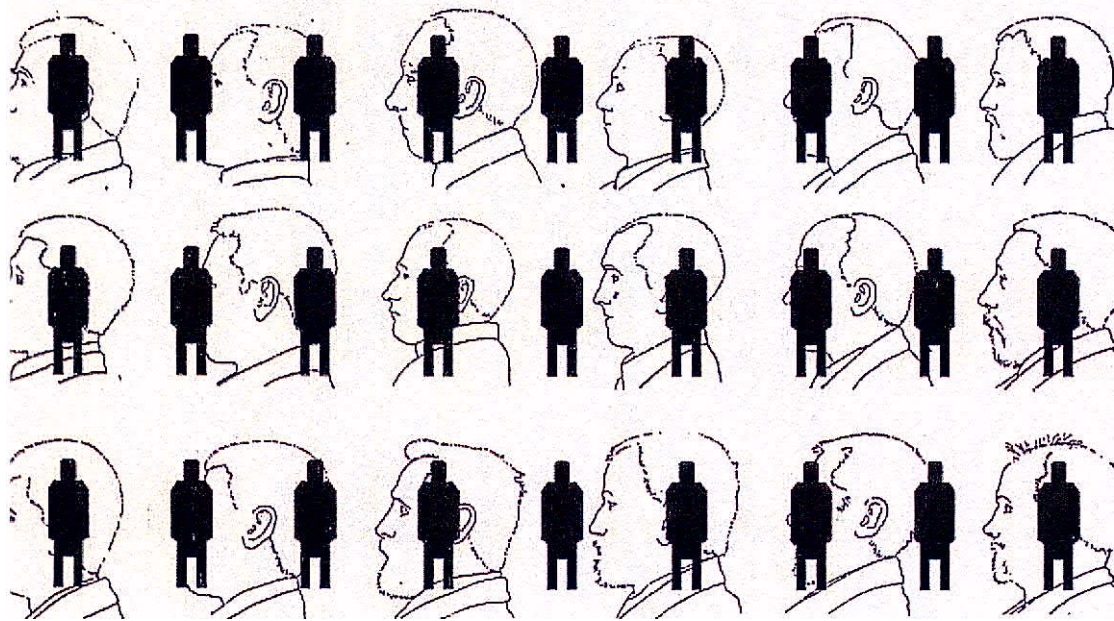

חגית לרנאו

עבריינות ואכיפת חוק

תיאוריה • מדיניות • ביקורת

עבריינות ואכיפת חוק

אירועים של עבריינות, פשיעה ואכיפת חוק הם בעלי נוכחות מתמדת בנוף החברתי שבו אנו פועלים, ועבור רבים הם מהווים גם חלק מחוויות חיים רבות עוצמה. במרחב הציבורי מתבטאת נוכחות אכיפת החוק בניידות שיטור ובשוטרים, בפעולות אכיפה כמו הצבת מכמונות מהירות או חיפוש בתיקים, בדיווחים תקשורתיים אודות אירועי עבריינות ומשפטים פליליים, וכן בארכיטקטורה המאיימת למראה של בתי הכלא הממוקמים בצדי הדרכים. במעגלים משפחתיים ואישיים נוכחים תכנים הקשורים לעבריינות ולפשיעה בצורות שונות, לעתים מזוויות שונות בו זמנית: הורים דואגים פן ילדיהם ייטו להתנהגות עבריינית אך בה בעת מוטרדים שמא ייפלו קורבן לעבירות; חלקנו נושאים זיכרונות של פגיעה מעבירות שבוצעו כלפינו או כלפי אנשים קרובים לנו; ובמעגלי חיים אחרים אנו מתמודדים עם הפיתוי להפר את החוק, או עם חשש מפני השלכותיה של התגובה החברתית למעשים שביצענו בעבר.

מעשי עבריינות ופשיעה, ממשיים או דמיוניים, נרקמים לנגד עינינו בכל עת: פתחו עיתון, האזינו לרדיו או גלוש בין אתרי חדשות; צפו בסרטים ובסדרות טלוויזיה או קראו ספרים — בכל מדיום שתבחרו תיווכחו עד כמה ספוג עולמנו בדיווחים ובדימויים הקשורים לעבריינות ולאכיפת חוק. אלא שכאן נוצר עיוות חשיבתי מובנה, אשר פעמים רבות אנו כלל לא מודעים אליו: התקשורת ומוצרי התרבות השונים חושפים אותנו שוב ושוב לתחום מתוקשר אך צר של עבריינות, וחשיפה זו קובעת את האופן בו אנו חושבים על התופעה של עבריינות ופשיעה בכללותה, כמו גם את תפיסתנו לגבי התגובה החברתית לעבריינות ולפשיעה. הסיפורים, הדיווחים התקשורתיים ומוצרי התרבות יוצרים דימויים חברתיים לגבי הסיבות לעבריינות ולפשיעה, ומקבעים תפיסות עולם מסוימות. אך גם כאשר אנו נחשפים לאינספור דיווחים על עבריינות ופשיעה, לא כל מעשי העבריינות מדווחים. ההפך הוא הנכון: רוב רובם של מעשי העבריינות והפשיעה הם חסרי כל משמעות מבחינת עניין חברתי ואינם זוכים לכל סיקור. לאזכור תקשורתי וחברתי יזכו בדרך כלל רק מעשי פשע אכזריים וקשים, ידיעות על אנשים מפורסמים שהסתבכו בפלילים או נפלו קורבן לעבירות, וכן כתבות העוסקות בדמויותיהם של ראשי ארגוני פשיעה.

במציאות של פערי מידע כה גדולים, בה החלק הארי של תופעת העבריינות נסתר מהעין ומהתודעה הציבורית, יש חשיבות רבה למחקר ולכתיבה תיאורטית על עבריינות ואכיפת חוק. העיסוק האקדמי יכול לסייע לנו לקבל מידע רב ומגוון יותר על מנעד רחב של סוגיות הקשורות לעבריינות ולפשיעה, במנותק מהדיווח התקשורתי ומהעיסוק התרבותי בנושא.

קרימינולוגיה מהי?

בבסיס העיסוק בתחום הקרימינולוגיה נמצאת שאיפה אקדמית ליצירת כלים חברתיים להתמודדות יעילה עם תופעות של עבריינות. המטרה ברורה: קרימינולוגים וסוכני אכיפת חוק רוצים ללמוד את תופעת העבריינות כדי לפתח כלים שיסייעו לשמור על היציבות החברתית, להפחית את רמות העבריינות ולהגן על הציבור הרחב. בלבושה האקדמי, קרימינולוגיה היא תחום ידע צעיר יחסית, שהחל להתפתח רק במחצית השנייה של המאה ה-18. חלוצי המחקר הקרימינולוגי ביקשו להבין את המניעים הגורמים לאדם לעבור על החוק, ולסייע למדינה לפתח ולשכלל תגובה חברתית יעילה לתופעה זו. עם השנים התפתחה השאלה לגבי מניעי העבריינות לסוגיות משנה מגוונות ורבות הקשורות, בין היתר, לקשר בין המציאות החברתית והכלכלית של אוכלוסיות שונות לבין עבריינות; להבדלי מין ומגדר; להשפעת הגיל וצומתי חיים משמעותיים על התנהגות עבריינית; לחלוקה לסוגים שונים של עבריינות ובחינת הגורמים להתנהגות העבריינית; ולהבחנה בין עבריינות חד פעמית לבין עבריינים מתמידים.

במהלך המאה ה-20 התרחבו השאלות המעסיקות תחום דעת זה גם למישורים נוספים הנוגעים לתחום העבריינות ואכיפת החוק. ניתן למנות הרחבה של תחומי המחקר, בין היתר, לחקר של סטייה חברתית, כלומר התנהגות המפרה נורמות חברתיות גם אם אינה מוגדרת כפלילית על פי חוק; פיתוח תחום הפנולוגיה, המתמקד בחקר ההיסטוריה של הענישה ומטרתיה ובהתפתחות בתי הכלא; ניתוח תהליכים לשינויים בחקיקה, קביעת עבירות חדשות או ביטול עבירות קיימות, תוך התייחסות למארג יחסי הכוח בין קבוצות שונות בחברה, ולאינטרסים כלכליים ופוליטיים המשפיעים על תהליכים אלה; בחינה השוואתית של דפוסי עבריינות בין מדינות שונות בד בבד עם בחינת הקשר בין מבנים כלכליים, חברתיים ותרבותיים לבין דפוסים אלו; וכן פיתוח תחום הוויקטימולוגיה, העוסק בהבנת דפוסי קורבנות ובחקר חוויות החיים של נפגעי עבירה.

על הספר

ספר זה מבקש להמשיג חלק מהדיון החברתי והתקשורתי בנוגע לעבריינות ולאכיפת חוק, באמצעות הצגת העושר התיאורטי והמחקרי הקיים בתחום והבהרת שורשיו האקדמיים והתרבותיים. מטרתו לחשוף את הקוראת למגוון רחב של תיאוריות ופרדיגמות חשיבה בקשר לעבריינות ולפשיעה, להסביר את חילוקי הדעות המרכזיים הקיימים בין חוקרים מובילים בתחום, ולהציג מחקרים שונים, ומנוגדים לעתים, הבוחנים דרכים להתמודד עם תופעות אלו.

250 שנים של עיסוק אקדמי בעבריינות ובאכיפת חוק הניבו עושר רעיוני ותיאורטי רב. על מנת ליצור סדר והיגיון בעולם תוכן רבגוני זה נעשה מאמץ לארגן את

התיאוריות השונות על שני צירים רעיוניים. הציר הרעיוני הראשון מתמקד בקשרים התיאורטיים והמחקריים בין תחום הידע העוסק בחקר העבריינות לבין התגובה החברתית לעבריינות. כל אחד מפרקי הספר מאורגן כך שיבליט את הקשרים בין תחום התיאוריות, הידע והתובנות המחקריות העוסקים בסיבות לעבריינות ולסטייה חברתית לבין תחום המדיניות, המתמקד ביחס החברה לתופעות אלו ובאמצעים החברתיים שפותחו, בתקופות שונות ובמקומות שונים, כדי להתמודד עמן. השילוב בין תיאוריה ומדיניות מעניק לעיסוק בהיסטוריה ובמחקר אופי מעשי, הנוגע ישירות לבעיות יומיומיות המטרידות את רובנו. בדרך זו הופך המסע ההיסטורי והתיאורטי להזדמנות להכיר כלים להתמודדות חברתית כאן ועכשיו עם תופעות של עבריינות ופשעה. במהלך הכתיבה נעשה ניסיון לעגן את התיאוריות השונות בתוך המציאות הישראלית, תוך התייחסות לתוכניות אכיפת חוק הפועלות בארץ, במטרה להפוך את הספר לרלוונטי עבור הקוראים בישראל.

הציר הרעיוני השני מבקש להמחיש את ההבדלים בנקודות המבט של התיאוריות השונות באמצעות הצבת ארבעת שערי הראשונים של הספר כארבע פרדיגמות שונות של חשיבה תיאורטית. כל שער מפרט את עקרונותיה של פרדיגמה אחת, סוקר את התיאוריות השונות שהתפתחו בתוך זרם חשיבה זה, מתאר מקרי בוחן לדוגמה ומפרט את הקשר בין התובנות התיאורטיות למדיניות. סדר השערים ממחיש כי ניתן למקם את הסיבה המרכזית לעבריינות ולפשעה במרחבים שונים המצויים לאורכו של ציר רעיוני שנע בין שני קצוות: בגורמים אינדיבידואליים המתמקדים בעברייני מזה, לעומת גורמים הקשורים להשפעות של הסביבה ושל מבנים חברתיים וערכים תרבותיים. ציר רעיוני זה מדגיש ומבליט את אחד הפולמוסים הנוקבים ביותר בתחום הדעת העוסק בעבריינות ובאכיפת החוק, הנוגע לצורה בה החברה תופסת את האחריות לעבריינות. מצד אחד עומדות תיאוריות המניחות כי הסיבות לעבריינות והאחריות המוסרית לביצועה רובצות לפתחו של מבצע העבירה: הוא מעדיף את טובת עצמו על פני ציות לנורמות ולחוקים חברתיים, הוא מרוויח מהעבירות ועליו מוטלת האחריות המוסרית למעשיו הפוגעניים. בצד השני מצויות תיאוריות המתייחסות למבנים תרבותיים וכלכליים כגורמים המרכזיים להיווצרות תופעות של עבריינות ופשעה, ומטילות על החברה, ובעיקר על הקבוצות החברתיות שהמבנים החברתיים הללו מיטיבים את מצבן, את עיקר האחריות להיווצרות מוקדי פשיעה.¹

1 המבנה התמטי של הספר מסתמך על מאמר חשוב של הקרימינולוג האנגלי ג'וק יאנג, אשר מציע חלוקה תיאורטית דומה (Young, 2003).

בסקירת התיאוריות השונות נעזרתי רבות במספר ספרי מבוא לקרימינולוגיה. כולם בנויים בצורה שמאפשרת לקורא התמצאות קלה בתיאוריות השונות, ולכן אסתפק בהפניה כללית מבלי לחזור ולהפנות במהלך הספר לספרות בסיסית זו: שוהם, אדו ורהב, קרימינולוגיה (2004); גוד, על הסטייה (2002); Lilly & Ball, *Criminological Theory* (2014); Akers, *Criminological Theories* (2013); Bernard, Snipes & Gerould, *Vold's Theoretical Criminology* (2010); Einstadter & Henry, *Criminological Theory* (2006); Beirne & Messerschmidt, *Criminology* (2000); Williams & McaSne, *Criminology Theory* (1998)

השער הראשון סוקר תיאוריות הממקמות את הגורם המרכזי לעבריינות בתכונה האנושית, בשיקולים רציונליים של עלות/תועלת ובבחירה. עובר החוק נתפס כסוכן רציונלי, הבוחר להפך את החוק על מנת למקסם תועלת אישית. בתוך תכנית חשיבה זאת, האתגר של מערכת אכיפת החוק הוא להתערב באופן יעיל בשיקולי הכדאיות המביאים אנשים לבחור לבצע עבירות. המדיניות אשר התפתחה בהתאם לפרדיגמה זו מבוססת על מושגים של ייחוס אשמה מוסרית ומשפטית, גמול והרתעה. פרדיגמה תיאורטית זו, המכונה הגישה הקלאסית, התפתחה במאה ה-18 כחלק מהגות תקופת ההשכלה, ועקרונותיה מעצבים את המשטרים הליברל-דמוקרטיים ומעוגנים ביסודות המשפט הפלילי המודרני. במהלך המאה ה-19 איבדה צורת חשיבה זו את מרכזיותה בעולם הקרימינולוגיה, אך החל משנות השבעים של המאה ה-20 שבו עקרונות אלו ותפסו מקום כחלק מזרם תיאורטי המכונה גישות ניאורקלאסיות, וצברו השפעה רחבה על תחום המחקר ועל כתיבה קרימינולוגית בת זמננו. הגישות הניאורקלאסיות מתמקדות בניתוח כלכלי של התגובה החברתית לעבריינות ובפיתוח מדיניות שתכליתה להפחית עבריינות ופשיעה באמצעות אכיפה, צמצום הזדמנויות לביצוע עבירות, גמול והרתעה. השער השני סוקר תיאוריות פוזיטיביסטיות, אשר ממקמות את הסיבות המרכזיות לעבריינות בגוף העברייני: בפתולוגיה פיזית או נפשית. לפי פרדיגמה זו, התנהגות עבריינית, ובמיוחד עבריינות מתמידה ואלימה, היא תוצר של פתולוגיה הנגרמת ממארג סיבתי, שיוצר נטייה מוקדמת לעבריינות, אשר מקורותיו יכולים להיות תורשה גנטית, גורמים פיזיולוגיים או התפתחות לקויה של גורמים נפשיים ואישיותיים. הפרדיגמה הפוזיטיביסטית מחליפה את הדיון המתמקד בגמול מוסרי ובהרתעה בשאיפה לקיים התערבות טיפולית במארג הסיבתי הגורם לעבריינות. המדיניות אשר התפתחה במסגרת חשיבה זו מכונה המודל הרפואי, ובה מושם דגש רב על תפקידם של חוקרים מתחום הרפואה, הפסיכיאטריה ובריאות הנפש באיתור הגורמים לעבריינות ובפיתוח תוכניות לטיפול בהם. במקרים בהם לא ניתן לטפל בגורמים לעבריינות, על אנשי הטיפול לאבחן את מידת המסוכנות של עבריינין, על מנת לאפשר לחברה למנוע ממנו לבצע עבירות בעתיד, אם באמצעות הרחקתו מהחברה או באמצעות פיקוח עליו. השער השלישי סוקר תיאוריות סוציולוגיות, אשר ממקמות את העבריינות בהשפעות של הסיבה הקרובה על הפרט. תיאוריות אלה תופסות אינטראקציות חברתיות והשפעה של דמויות משמעותיות במשפחה, בקבוצת השווים ובשכונה כגורמים המרכזיים להתנהגות עבריינית. הן מתייחסות באופן נרחב לגילאי הילדות והנעורים, אז מתרחשים רוב תהליכי החברות (סוציאליזציה), כאשר הנערים והנעורות מאמצים ערכים ותפיסות עולם ומגבשים דפוסי התנהגות. ענף אחר של גישה זו, אשר בשנים האחרונות זוכה להתעוררות מחודשת, מתמקד בתנאים הסביבתיים והפיזיים הגורמים לכך שאזורים עירוניים מסוימים, שכונות, רחובות או אתרים, הופכים למוקדי פשיעה. מדיניות אכיפת החוק הנגזרת מהפרדיגמה הסוציולוגית שמה דגש רב על תפיסה שיקומית, המתייחסת הן לשיקום עוברי חוק והן לשיקום הסביבה החברתית והפיזית המשמשת מצע להתפתחות עבריינות.

השער הרביעי עוסק במה שכינית תיאוריות מקרו־סוציולוגיות או תיאוריות מבניות, הממקמות את הגורם המרכזי לעבריינות בערכים תרבותיים מוסכמים ובמבנים חברתיים המושפעים מיחסי הכוחות בין קבוצות אינטרס בחברה. במסגרת חשיבה זו התפתחו תיאוריות רדיקליות וביקורתיות, המבקשות לחשוף אינטרסים כלכליים וחברתיים סמויים המצויים ביסודם של מבנים חברתיים, ולהצביע על הקשר בין אינטרסים אלו לבין תופעות של עבריינות ופשעה. המדיניות שמציעות תיאוריות אלה נובעת משאיפה להביא לשינוי ביחסי הכוחות בין קבוצות בחברה, בין היתר באמצעות שינוי בערכים המנחים את פעילות מערכת אכיפת החוק.

כבר בשלב ראשוני זה חשוב לציין כי החלוקה לארבע פרדיגמות נועדה להבהיר את ההבדלים בין אופני החשיבה השונים ולהבין את מורכבות התחום העוסק בהתנהגות אנושית בכלל ובהתנהגות עבריינית בפרט; אך הספר אינו חותר להעדפת פרדיגמה אחת או גישה תיאורטית מסוימת על פני אחרת. בסופו של מחקר ניאלץ להודות שאין הסבר אחד ויחיד לשאלה 'מדוע אנשים עוברים על החוק?', וכי אין תגובה חברתית נכונה יחידה, שאם נשכיל לאמץ אותה נצליח להתמודד באופן יעיל עם מכלול התופעות של עבריינות ופשעה. ההכרה במורכבות, ההבנה שהתנהגות עבריינית נובעת מגורמים שונים, וכי התופעה החברתית המכונה 'עבריינות ופשעה' אינה תופעה אחידה אלא אוסף של התנהגויות שונות שסיבותיהן מגוונות: כל אלו הם חלק חשוב בהבנת הסיבות לעבריינות וביצירת תגובה חברתית מותאמת. מטרת הספר היא לשכנע את הקורא כי במקום לדבוק בתפיסה תיאורטית מסוימת, המגדירה מראש את הסיבות להתנהגות העבריינית ומכתיבה את מטרות התגובה החברתית כלפיה, יש להשתמש בידע שנצבר בתחום כדי להבין את המורכבות ואת הגיוון המצויים בבסיס תופעות העבריינות. תגובה חברתית יעילה תתמקד לעתים בגמול או בהרחקה מהחברה, פעמים אחרות בשיקום או בפיצוי נפגע העבירה, ובמקרים אחרים תתבסס על מניעה או על צמצום הזדמנויות.

השער החמישי והאחרון שונה במבנהו ובתכניו. בשער זה נתמקד בהיסטוריה של בתי הכלא, ובעיקר בתופעה של כליאת המונים, אשר התפתחה בארצות הברית מאמצע שנות השבעים של המאה ה-20. נושאים אלו ייבחנו על רקע ארבע פרדיגמות שהוצגו בארבעת השערים הראשונים. בחלק זה נבחן את התהליך ההיסטורי שתחילתו בהתפתחות התיאוריה הקלאסית ובמעבר מעונשי גוף שאפיינו את ימי הביניים לפגיעה בזכויות, מתוך שאיפה שכליאת העבריין ובידודו בתנאים מכבדים יאפשרו לו לעבור תהליך של תיקון רוחני ולחזור למוטב. בשלב השני, עם התבססות נקודות המבט הפוזיטיביסטית והסוציולוגית, נתפסו בתי הכלא כמוסדות לאבחון עבריינים ולטיפול בהם, עד אשר ניתן יהיה לחזור ולשלבם בחברה. השלב השלישי, אשר אפיין את שנות השישים והשבעים של המאה ה-20, הוא השלב הספקני, בו התחזקה השפעתן של תיאוריות ביקורתיות שהדגישו את תוצאותיו השליליות של עונש המאסר עבור העבריין ועבור בני משפחתו. בתקופה זו התחלפה האנלוגיה עליה התבסס המודל הרפואי, שביקש להשוות את בתי הכלא לבתי חולים, בהתייחסות אל בתי הכלא

כאל בתי ספר לעבריינות. השלב האחרון, אשר קיבל תאוצה במהלך שנות השמונים, במקביל להתבססות הגישות הניאורקלאסיות, מתאפיין בשימוש במאסר ככלי ענישה מרכזי לצורך גמול, הרתעה והרחקת עבריינים מועדים מהחברה. שלב זה הוביל לעלייה חסרת תקדים בשיעורי הכליאה בארצות הברית ובמדינות מערביות נוספות. תהליך זה התרחש במהירות הרבה ביותר בארצות הברית, אשר נהפכה, בחלוף כשני עשורים ומחצה, ממדינה עם שיעורי כליאה דומים לאלו של מדינות מערב אירופה למדינה ששיעורי הכליאה בה הם הגבוהים בעולם, אשר כמעט אחוז מתושביה מרצים עונשי מאסר.

הספר נחתם בדיון על מגמות באכיפת החוק בישראל. בחלק זה נבחן את השפעתן של המגמות החברתיות והכלכליות שהובילו להתפתחות תעשיית הכליאה בארצות הברית על גיבוש מדיניות הענישה והכליאה בישראל. באופן ממוקד יותר נדון בשאלה באיזו מידה מצויה ישראל בתהליך אשר עלול להוביל להתפתחות תעשיית כליאה. זו סוגיה חשובה נוכח ההכרה הגוברת בארצות הברית לגבי תוצרי הלוואי השליליים של תעשיית הכליאה, הן מבחינה חברתית והן מבחינה כלכלית. אמנם שיעורי הכליאה בישראל פחותים באופן משמעותי משיעוריה בארצות הברית, אך הצורך לבחון מגמות ושינויים בהיקפי הכליאה אינו בגדר שאלה רטורית או תיאורטית. בעשורים האחרונים אנו עדים לעלייה אטית אך מתמשכת במספר הכלואים בישראל, ושיעורי הכליאה בה גבוהים מאלו הנהוגים ברוב מדינות העולם המערבי. בנוסף, קיים דמיון רב בין המגמות החברתיות, המשפטיות והכלכליות שעיצבו את מדיניות הענישה בארצות הברית בעשורים האחרונים לבין מגמות מקבילות בישראל.

שלוש הערות לגבי מגבלות הסכמה התיאורטית

הסכמה המחלקת את ההתייחסות לתחום העבריינות ואכיפת החוק לארבע פרדיגמות חשיבה מצוירת בקווים כלליים את התפתחות החשיבה הקרימינולוגית המערבית, ומועילה להבנת המטרות ביסוד מדיניות אכיפת החוק. עם זאת, בדומה לכל סכמה כללית, יש להתייחס אליה במידה של זהירות.

מבנה הספר מבקש לשקף שינויים במשקל היחסי של כל אחת מפרדיגמות החשיבה התיאורטיות ומצביע על התפניות העיקריות שהתרחשו בזרם החשיבה המרכזי. אך ההיסטוריה של התפתחות רעיונות בחקר הקרימינולוגיה היא מורכבת וסבוכה עשרות מונים. הרעיון שפרדיגמה אחת מתחלפת באחרת הוא פשטני ועלול להוביל למסקנות מוטעות. יש לזכור כי אף שבתקופות שונות משתנה המשקל היחסי שניתן לפרדיגמה זו או אחרת, השפעתן של פרדיגמות קודמות אינה מתבטלת או נעלמת, והן ממשיכות להתקיים ולהשפיע בו זמנית. בכל תקופה ממשיכות פרדיגמות קודמות להתפתח ביחס לזרם החשיבה המרכזי, לעתים בחיוב כלפיו ולעתים תוך הבלטת הביקורת. הגיוון התיאורטי משפיע על זרם החשיבה המרכזי ולא אחת תורם להתפתחותו